PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MUROJAAT BIRLIKLARINING QIYOSIY-PRAGMATIK TADQIQI

G‘oziyeva Malikaxon Adaxamjon qizi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23324912

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi murojaat birliklari pragmatik nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil qilinadi. Murojaat birliklarining tuzilishi, semantikasi va nutqiy vaziyatdagi vazifalari, shuningdek, ularning ijtimoiy munosabatlar, odob (xushmuomalalik) va hurmat ifodalashdagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida murojaat tizimi nisbatan soddalashgan va ko‘proq ismga hamda rasmiy unvonlarga tayansa, o‘zbek tilida qarindoshlik terminlari, hurmat qo‘shimchalari va ikkinchi shaxs olmoshlarining ikki darajali (sen/siz) tizimi muhim pragmatik mavqega ega.

Kalit so‘zlar: murojaat birliklari, pragmatika, xushmuomalalik, qiyosiy tahlil, nutqiy etiket, ingliz tili, o‘zbek tili.

Аннотация

В данной статье проводится сравнительный анализ единиц обращения в английском и узбекском языках с прагматической точки зрения. Рассматриваются структура, семантика и функции единиц обращения в различных речевых ситуациях, а также их роль в выражении социальных отношений, вежливости и уважения. Результаты исследования показывают, что система обращения в английском языке относительно упрощена и преимущественно опирается на личные имена и официальные титулы, тогда как в узбекском языке важное прагматическое значение имеют термины родства, показатели уважения и двухуровневая система местоимений второго лица (sen/siz). Ключевые слова: единицы обращения, прагматика, вежливость, сравнительный анализ, речевой этикет, английский язык, узбекский язык.

Abstract

This article presents a comparative analysis of address forms in English and Uzbek from a pragmatic perspective. It examines the structure, semantics, and functions of address forms in different speech situations, as well as their role in expressing social relationships, politeness, and respect. The findings reveal that the English system of address is relatively simplified and relies primarily on first names and formal titles, whereas kinship terms, honorific markers, and the two-level second-person pronoun system (sen/siz) play a significant pragmatic role in Uzbek. Keywords: address forms, pragmatics, politeness, comparative analysis, speech etiquette, English, Uzbek.

Kirish

Murojaat nutqiy muloqotning boshlang‘ich va eng muhim bosqichlaridan biridir. U suhbatdoshning e’tiborini jalb qilish, muloqotni boshlash, ijtimoiy masofani belgilash va munosabat ohangini o‘rnatish vazifalarini bajaradi. Murojaat birligi tanlovi so‘zlovchining auditoriya bilan munosabatini, o‘zining ijtimoiy mavqeini va nutqiy vaziyatni qanday baholayotganini ko‘rsatadi.

Tilshunoslikda murojaat birliklari an’anaviy ravishda sintaksis va leksikologiya doirasida o‘rganilgan. Pragmalingvistikaning rivoji bilan esa ularni nutqiy akt, xushmuomalalik strategiyasi va madaniy qadriyatlar bilan bog‘liq holda tahlil qilish ehtiyoji paydo bo‘ldi. Ayniqsa, turli tizimli tillarda va turli madaniyatlarda murojaat shakllari bir xil pragmatik vazifani bajarmasligi qiyosiy tadqiqotlarni dolzarb qiladi.

Tadqiqotning **maqsadi** ingliz va o‘zbek tillaridagi murojaat birliklarining umumiy va farqli jihatlarini pragmatik asosda aniqlashdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi: murojaat birliklarining nazariy asoslarini ko‘rib chiqish; har ikki tilda murojaat birliklarini turkumlash; ularning pragmatik vazifalarini qiyoslash; tarjima va madaniyatlararo muloqotdagi muammolarni aniqlash.

1. Nazariy asoslar

Murojaat birliklari pragmatik jihatdan deyktik ifodalar hamda direktiv va ekspressiv nutqiy aktlar bilan chambarchas bog‘liq. Murojaat bir tomondan adresatni «ko‘rsatadi» (ikkinchi shaxs deyksisi), boshqa tomondan suhbatdosh bilan munosabatni ifodalaydi (ijtimoiy deyksis).

R. Braun va A. Gilman «kuch» va «hamjihatlik» semantikasi nazariyasida ikkinchi shaxs olmoshlarining tanlovi ijtimoiy munosabatlarning ikki o‘lchamiga, ya’ni ierarxiya va yaqinlikka bog‘liq ekanini ko‘rsatgan. P. Braun va S. Levinsonning xushmuomalalik nazariyasida esa murojaat shakllari «ijobiy yuz» (suhbatdoshning e’tirof etilishga bo‘lgan ehtiyoji) va «salbiy yuz» (erkinlikka bo‘lgan ehtiyoji) bilan bog‘liq strategiyalar vositasi sifatida qaraladi: yaqin va samimiy murojaat hamjihatlikni kuchaytirsa, masofali va rasmiy murojaat hurmatni ifodalaydi.

O‘zbek pragmalingvistikasida ham nutqiy etiket va murojaat madaniyati masalalari tadqiq qilingan bo‘lib, bunda murojaat birliklari milliy-madaniy qadriyatlarning tildagi in’ikosi sifatida baholanadi.

2. Ingliz tilida murojaat birliklari

Ingliz tilida murojaat birliklarini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. **Shaxs nomlari:** John, Mary, Tom. Norasmiy va tenglik asosidagi muloqotda keng qo‘llanadi.
2. **Unvon + familiya:** Mr. Smith, Mrs. Brown, Dr. Taylor, Professor Johnson. Rasmiy va masofali vaziyatlarda ishlatiladi.
3. **Hurmat shakllari:** Sir, Madam/Ma’am, My Lord, Your Honour. Xizmat ko‘rsatish, harbiy va huquqiy sohalarda uchraydi.
4. **Qarindoshlik terminlari:** Mom, Dad, Grandma, Uncle. Asosan oila doirasida qo‘llanadi va qarindoshlik doirasidan tashqarida cheklangan.
5. **Erkalash va hamjihatlik ifodalovchi so‘zlar:** darling, honey, mate, buddy, dude. Ular ko‘pincha mintaqaviy va ijtimoiy jihatdan belgilangan.
6. **Kasb va lavozim nomlari:** Officer, Doctor, Waiter, Coach.
7. **Neytral va to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat:** Excuse me, Hello, Hey.

Ingliz tilidagi eng muhim xususiyat shundaki, hozirgi ingliz tilida ikkinchi shaxs olmoshi you yagona shaklga ega (ilgari mavjud bo‘lgan thou/you farqi iste’moldan chiqqan). Shu sababli hurmat va masofa asosan unvon, ism tanlovi va nutq registri orqali ifodalanadi. Shuningdek, ingliz madaniyatida norasmiylashuv tendensiyasi kuzatiladi: birinchi tanishuvdayoq ismdan foydalanish keng tarqalgan. Bu, ayniqsa, Amerika ingliz tilida yaqqol seziladi.

3. O‘zbek tilida murojaat birliklari

O‘zbek tilida murojaat birliklari tizimi ancha rang-barang va ijtimoiy jihatdan sezgirroq. Asosiy guruhlar:

1. **Ikkinchi shaxs olmoshlari:** sen (norasmiy, yaqin yoki yoshi/mavqei kichikka) va siz (hurmat, masofa). Bundan tashqari, sizlar, senlar va hurmatning yuqori darajasi sifatida Siz kabi shakllar mavjud.

2. **Ism + hurmat qo‘shimchalari/so‘zlari:** Karim aka, Dilnoza opa, Sardor uka, Malika singil, Salima xola, Rustam amaki, Karimboy, Aziza xonim, Alisher bey. Bunda yosh va jins bo‘yicha farqlanuvchi hurmat so‘zlari muhim o‘rin tutadi.

3. **Qarindoshlik terminlarining qarindosh bo‘lmagan shaxslarga ko‘chirilishi:** aka, opa, uka, singil, amaki, amma, xola, buvi, bobo, ona, dada. Do‘kon, bozor, ko‘cha kabi joylarda notanish kishiga aka, opa deb murojaat qilish keng tarqalgan.

4. **Unvon, kasb va lavozim bilan murojaat:** domla, ustoz, mudir, direktor, shifokor, rais. Domla va ustoz o‘ziga xos yuksak hurmat ifodalaydi.

5. **Hurmat va duoni o‘zida mujassam etgan murojaatlar:** taqsir, janob, muhtaram, hurmatli, aziz, qadrli.

6. **Mehr-muhabbat va erkalash ifodalovchi birliklar:** jonim, azizim, qo‘zichog‘im, bolam, o‘g‘lim, qizim, kuyovbola.

7. **Kamsituvchi, mensimaslik ma’nosidagi birliklar** (tanqidiy va g‘azabli vaziyatda): ular pragmatik jihatdan salbiy baholashni ifodalaydi.

O‘zbek tilida murojaat shakli yosh, jins, ijtimoiy mavqe, qarindoshlik darajasi, kasb va vaziyat rasmiyligiga qarab tanlanadi. Muhimi, ism bilan yalang‘och murojaat (hurmat so‘zisiz) ko‘pincha yoshi kattaga nisbatan nomaqbul sanaladi.

4. Qiyosiy-pragmatik tahlil

4.1. Ikkinchi shaxs olmoshlari

Ingliz tilida you neytral bo‘lib, hurmat darajasi leksik va registr vositalari orqali beriladi. O‘zbek tilida esa sen/siz farqi grammatik darajada belgilangan va pragmatik jihatdan majburiy tanlov hisoblanadi. Natijada o‘zbek tilidan inglizchaga tarjimada hurmat ottenkasi yo‘qolishi, ingliz tilidan o‘zbekchaga tarjimada esa tarjimon sen yoki sizni tanlashga majbur bo‘lishi kuzatiladi. Masalan, ingliz tilidagi Could you help me? jumlasi o‘zbek tilida vaziyatga qarab Menga yordam bera olasizmi? yoki Menga yordam bera olasanmi? tarzida beriladi.

4.2. Ism bilan murojaat

Ingliz madaniyatida ism bilan murojaat tenglik va ochiqlik qadriyatlari bilan bog‘liq va yosh farqidan qat’i nazar qo‘llanishi mumkin (ayniqsa ish va maishiy muhitda). O‘zbek tilida esa yoshi

katta kishiga ism bilan, hurmat so‘zisiz murojaat qilish odobsizlik sifatida baholanishi mumkin. Shu bois Karim o‘rniga Karim aka qo‘llanadi.

4.3. Qarindoshlik terminlarining pragmatik ko‘chishi

O‘zbek tilida qarindoshlik terminlari keng ko‘lamda ijtimoiy murojaat vositasiga aylangan. Bu hodisa jamoaviy qadriyatlar, oila va mahalla institutining kuchli ahamiyati bilan izohlanadi. Ingliz tilida bunday ko‘chish juda cheklangan: Mom/Dad/Uncle kabi birliklar asosan oila doirasida ishlatiladi, ba’zan Auntie/Uncle kabi shakllar ayrim jamoalarda (masalan, Janubiy Osiyo ingliz tilida) qarindosh bo‘lmaganlarga ham qo‘llanadi.

4.4. Unvon va kasb nomlari

Har ikki tilda unvon va kasb nomlari rasmiylik va hurmat belgisidir. Ammo ingliz tilida unvon odatda familiya bilan birga keladi (Dr. Smith), o‘zbek tilida esa kasb nomi ko‘pincha mustaqil murojaat sifatida ishlatiladi (Shifokor, ..., Domla, ...). Shuningdek, o‘zbek tilidagi ustoz va domla ingliz tilida yagona to‘liq ekvivalentga ega emas: Professor, Teacher, Sir kabi variantlar ma’noning bir qismini beradi.

4.5. Erkalash va hamjihatlik ifodalari

Ingliz tilida honey, darling, mate, buddy kabi birliklar ijtimoiy guruh, mintaqa va munosabat turi bilan chegaralangan. O‘zbek tilida esa jonim, azizim, bolam, qizim, o‘g‘lim kabi mehr bildiruvchi murojaatlar yoshi katta kishidan kichikka qarata yoki yaqin muloqotda keng qo‘llanadi va emotsional rangi yuqori.

4.6. Murojaat va gender omili

Ingliz tilida Sir/Madam, Mr./Mrs./Ms./Miss kabi shakllar jinsni ko‘rsatadi, shu bilan birga Ms. va Mx. kabi neytral shakllar gender tenglik tendensiyasini aks ettiradi. O‘zbek tilida jins bo‘yicha farqlanish aka/opa, amaki/xola juftliklarida namoyon bo‘ladi, biroq yosh omili birinchi darajali bo‘lib qoladi.

4.7. Umumiy va farqli jihatlar

Mezon	Ingliz tili	O‘zbek tili
Ikkinchi shaxs olmoshi	Yagona you, hurmat leksik vositalar bilan	Sen/siz grammatik farqi
Ism bilan murojaat	Keng, norasmiy	Hurmat so‘zlari bilan
Qarindoshlik terminlari	Cheklangan	Juda keng, ijtimoiy ko‘chish
Asosiy omil	Rasmiylik darajasi, tenglik	Yosh, mavqe, qarindoshlik
Unvon	Unvon + familiya	Unvon/kasb mustaqil murojaat sifatida
Madaniy yo‘nalish	Individualizm, tenglik	Jamoaviylik, hurmat, ierarxiya

5. Tarjima va madaniyatlararo muloqotdagi muammolar

Murojaat birliklarini tarjima qilishda quyidagi qiyinchiliklar uchraydi:

• ingliz tilidagi you uchun o‘zbek tilida sen/sizni tanlash zarurati;
• o‘zbek tilidagi aka, opa, domla, ustoz kabi birliklarni inglizchaga to‘liq ekvivalent topib berish imkonsizligi;
• hurmat va emotsional ottenkalarning yo‘qolishi yoki ortiqcha berilishi;
• o‘zbek tilida qarindosh bo‘lmaganlarga aka, opa deb murojaat qilishning ingliz tilida g‘alati yoki haddan tashqari norasmiy tuyulishi.

Madaniyatlararo muloqotda o‘zbek tilini o‘rganayotgan ingliz tilli shaxslar ism bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat qilib, bilmagan holda nomaqbul ko‘rinishi, ingliz tilini o‘rganayotgan o‘zbek tilli shaxslar esa haddan tashqari rasmiy yoki hurmatli shakllarni qo‘llab, suhbatdoshda masofa hissini uyg‘otishi mumkin. Shu sababli til o‘qitishda murojaat birliklarini faqat til shakli sifatida emas, balki pragmatik kompetensiya tarkibida o‘rgatish zarur.

Xulosa

Ingliz va o‘zbek tillaridagi murojaat birliklarining qiyosiy-pragmatik tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. Har ikki tilda murojaat birliklari ijtimoiy deyksis va xushmuomalalik strategiyasining muhim vositasi hisoblanadi.

2. Ingliz tilida hurmat va masofa asosan leksik va registr vositalari orqali, o‘zbek tilida esa grammatik (sen/siz) hamda leksik (aka, opa, domla kabi) vositalar uyg‘unligida ifodalanadi.

3. O‘zbek tilidagi murojaat tizimi yosh, qarindoshlik va ijtimoiy mavqega ko‘proq bog‘liq bo‘lib, jamoaviy qadriyatlarni aks ettiradi; ingliz tilidagi tizim esa tenglik va norasmiylashuv tomon yo‘naltirilgan.

4. Tarjima va chet tili o‘qitishda murojaat birliklarining pragmatik ma’nosini hisobga olish madaniyatlararo muloqot samaradorligini oshiradi.

Kelgusi tadqiqotlarda ushbu mavzuni korpus ma’lumotlari, so‘rovnomalar va ijtimoiy tarmoqlardagi zamonaviy muloqot misolida kengaytirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brown, R., & Gilman, A. (1960). The pronouns of power and solidarity. In T. Sebeok (Ed.), Style in Language. MIT Press.
2. Brown, P., & Levinson, S. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.
3. Braun, F. (1988). Terms of Address: Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Cultures. Mouton de Gruyter.
4. Leech, G. (2014). The Pragmatics of Politeness. Oxford University Press.
5. Searle, J. (1969). Speech Acts. Cambridge University Press.
6. Safarov, Sh. (2008). Pragmalingvistika. Toshkent: Sharq.
7. Eslatma: adabiyotlar ro‘yxatini nashr talablariga muvofiq tekshirib, o‘zbek tilidagi manbalar bilan to‘ldirish tavsiya etiladi.